

A Systematic Literature Review of Waqf Accounting and Its Standards

Ali lael bar*

Sadaf sadat omidiani**

Abstract

Background and Objective: The institution of Waqf, as a deeply rooted socio-economic institution in Islamic civilization, possesses vast assets whose optimal management necessitates a transparent and efficient accounting system. This paper aims to conduct a systematic review of the existing literature and studies in the field of Waqf accounting.

Methodology: This research is theoretical, conducted using a descriptive-analytical method. The necessary data was collected through library research and content analysis of upstream documents, reputable scholarly articles—with an emphasis on sources published after 2018—standards from international bodies (such as the Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI)), and successful national experiences, exemplified by Indonesia's Statement of Financial Accounting Standards No. 112.

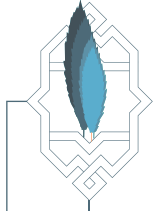
Findings: The findings indicate that the unique nature of Waqf, comprising the principles of Habs al-Ayn (perpetuity of the asset) and Tasbeel al-Manfa'a (perpetuity of the usufruct/benefit), necessitates a specialized accounting framework. The literature review demonstrates that the shift toward mandatory standardization, the utilization of modern technologies, and the establishment of a multi-tiered supervisory system have been among the keys to success in leading countries.

Conclusion: This literature review provides a comprehensive overview of the current state of knowledge in the field of Waqf accounting and can offer a roadmap for researchers and policymakers interested in this domain.

Keywords: Waqf, Waqf Accounting, Accounting Standards, Financial Transparency, Waqf Governance.

* Assistant Professor, Department of Accounting, Islamic Azad University, Arak Branch, Iran
lalbar@yahoo.com

** Master of Accounting Student, Islamic Azad University, Arak Branch, Iran
momidiani@yahoo.com

مراجعة منهجية لأدبيات محاسبة الأوقاف ومعاييرها

على لعل بار*
صدف سادات اميدياني**

الخلاصة

الخلفية والهدف: تمتلك مؤسسات الأوقاف، بوصفها مؤسسات اجتماعية واقتصادية متجذرة في الحضارة الإسلامية، أصولاً ضخمة، تتطلب إدارتها المثلى نظاماً محاسبياً شفافاً وفعالاً. تهدف هذه المقالة إلى إجراء مراجعة منهجية للأدبيات والدراسات الموجودة في مجال محاسبة الأوقاف. المنهج: هذا البحث نظري ويتم إجراؤه باستخدام منهج وصفي تحليلي، وتم جمع البيانات المطلوبة من خلال الدراسة المكتبة وتحليل محتوى الوثائق الأصلية والمقالات العلمية ذات السمعة الطيبة مع التركيز على المصادر المنشورة بعد عام ٢٠١٨ ومعايير المنظمات الدولية (هيئة المحاسبة والمراجعة للمؤسسات المالية الإسلامية (AAOIFI) (١) والتجارب الوطنية الناجحة مثل معيار المحاسبة الإندونيسي رقم ١١٢.

النتائج: تشير النتائج إلى أن الطبيعة الخاصة للوقف، التي تتألف من مبدئي (حبس العين) و(تسبيل النفع)، تتطلب إطاراً محاسبياً متخصصاً. ويظهر استعراض الأدبيات أن التوجه نحو التوحيد الإلزامي، واستخدام التقنيات الحديثة، وإنشاء نظام إشرافي متعدد المستويات، كانت من بين عوامل النجاح الرئيسية في الدول الرائدة.

الخلاصة: يقدم هذا الاستعراض الأدبي صورة شاملة للحالة الراهنة للمعرفة في مجال محاسبة الأوقاف ويمكن أن يوفر خارطة طريق للباحثين وصناع السياسات المهتمين بهذا المجال.

مصطلحات مفتاحية: الوقف، محاسبة الوقف، معايير المحاسبة، الشفافية المالية، إدارة الوقف.

*. أستاذ مساعد، قسم المحاسبة، جامعة آزاد الإسلامية، فرع أراك، إيران
lalbar@yahoo.com

** طالب ماجستير في المحاسبة، جامعة آزاد الإسلامية، فرع أراك، إيران
momidiani@yahoo.com

مروری نظام‌مند بر ادبیات حسابداری وقف و استانداردهای آن

علی لعل بار*
صدف سادات امیدانی**

چکیده

زمینه و هدف: نهاد وقف به عنوان یک نهاد اقتصادی-اجتماعی ریشه‌دار در تمدن اسلامی، دارای دارایی‌های عظیمی است که مدیریت بهینه آن مستلزم یک نظام حسابداری شفاف و کارآمد است. این مقاله با هدف انجام یک مرور نظام‌مند بر ادبیات و مطالعات موجود در حوزه حسابداری وقف انجام شده است.

روش: این پژوهش از نوع نظری و با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و داده‌های مورد نیاز به روش مطالعه کتابخانه‌ای و تحلیل محتوای اسناد بالادستی، مقالات علمی معتبر با تأکید بر منابع منتشر شده پس از سال ۲۰۱۸، استانداردهای سازمان‌های بین‌المللی (سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی (IAAOIFI)) و تجارب موفق ملی مانند استاندارد حسابداری شماره ۱۱۲ اندونزی گردآوری شده است.

یافته‌ها: یافته‌ها حاکی از آن است که ماهیت ویژه وقف، متشکل از اصول «حس العین» و «تسبیل المنفعه»، نیازمند یک چارچوب حسابداری اختصاصی است. مرور ادبیات نشان می‌دهد که حرکت به سمت استانداردسازی الزام‌آور، استفاده از فناوری‌های نوین و استقرار نظام نظارتی چندسطحی، از جمله کلیدهای موفقیت در کشورهای پیشرو بوده است.

نتیجه‌گیری: این مرور ادبیات، تصویر جامعی از وضعیت فعلی دانش در حوزه حسابداری وقف ارائه می‌دهد و می‌تواند نقشه راهی برای پژوهشگران و سیاست‌گذاران علاقه‌مند به این حوزه فراهم آورد.

واژگان کلیدی: وقف، حسابداری وقف، استانداردهای حسابداری، شفافیت مالی، حکمرانی وقف.

*. استادیار گروه حسابداری دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک، اراک، ایران
lalbar@yahoo.com

** دانشجوی کارشناسی ارشد حسابداری دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک، اراک، ایران
momidiani@yahoo.com

۱. مقدمه

وقف، به‌عنوان یک نهاد اقتصادی-اجتماعی ریشه‌دار در تمدن اسلامی، همواره نقشی محوری در تأمین منابع مالی پایدار برای امور خیریه، آموزشی، بهداشتی و زیربنایی ایفا کرده است. در ایران، با وجود پیشینه کهن و پشتوانه فقهی غنی، این نهاد از کارایی لازم برای تحقق کامل پتانسیل خود برخوردار نیست. برآوردها حاکی از آن است که ارزش دارایی‌های وقفی کشور به چندین هزار میلیارد تومان می‌رسد، اما مدیریت این ثروت عظیم ملی با چالش‌های ساختاری متعددی روبرو است.

مشکل اساسی، «فقدان یک نظام یکپارچه، استاندارد و شفاف حسابداری و گزارشگری مالی» برای نهادهای وقفی است. این خلأ خود را در قالب علائم مختلفی نشان می‌دهد: کاهش اعتماد عمومی، عدم امکان ردیابی اجرای قصد واقف، ضعف در تصمیم‌گیری‌های مدیریتی، و نهایتاً، کاهش تمایل به وقف در نسل جدید. سیستم‌های حسابداری سنتی و پراکنده موجود، فاقد توانایی پاسخگویی به نیازهای اطلاعاتی ذی‌نفعان متنوع وقف، از جمله واقفان، متولیان، بهره‌برداران، نهادهای نظارتی و عموم مردم هستند.

این چالش تنها مختص ایران نیست. مطالعات بین‌المللی نیز بر لزوم تدوین استانداردهای اختصاصی برای وقف تأکید دارند. در این راستا، سازمان‌های بین‌المللی مانند «سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی» با انتشار استاندارد حکمرانی برای نهادهای مالی اسلامی، گام‌های مهمی برداشته‌اند. همچنین، تجربه موفق کشورهایی مانند اندونزی در تصویب «بیانیه استاندارد حسابداری مالی شماره ۱۱۲: حسابداری وقف» در سال ۲۰۱۸، نشان می‌دهد که استانداردسازی، نقطه آغاز غیرقابل انکاری برای تحول و شفافیت در مدیریت موقوفات است.

این پژوهش بر آن است تا با انجام یک مرور نظام‌مند بر ادبیات و مطالعات پیشین، تصویری جامع از مبانی، چالش‌ها، استانداردها، مدل‌ها و فرصت‌های پیش روی حسابداری وقف ارائه دهد. بر این اساس، پرسش اصلی این مقاله عبارت است از: وضعیت موجود ادبیات و دانش در حوزه حسابداری وقف چگونه است و چه مؤلفه‌های کلیدی این حوزه را تشکیل می‌دهند؟

ساختار این مقاله پس از مقدمه حاضر، به شرح زیر است: در بخش دوم، پیشینه پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرد. بخش سوم، ادبیات نظری و تعاریف پایه را ارائه می‌دهد. بخش چهارم به تاریخچه حسابداری وقف می‌پردازد. بخش پنجم، نظریه‌های مرتبط با حسابداری وقف را تبیین می‌نماید. در بخش ششم، استانداردها و چارچوب‌های بین‌المللی و ملی تحلیل می‌شود. بخش هفتم، روش‌ها و مدل‌های حسابداری و گزارشگری در وقف را مرور می‌کند. بخش هشتم و نهم به ترتیب به چالش‌ها و فرصت‌های این حوزه اختصاص دارد و در نهایت، در بخش دهم، نتیجه‌گیری ارائه خواهد شد.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی در حوزه حسابداری وقف انجام شده است که هر یک از زوایای مختلف به این موضوع پرداخته‌اند. در سطح بین‌المللی، مطالعاتی به بررسی استانداردهای حسابداری وقف و تجربیات کشورهای مختلف پرداخته‌اند. به عنوان مثال، عبدالله و رحمن در مقاله **مسائل معاصر در حسابداری و حکمرانی وقف** (Abdullah & Rahman ۲۰۲۳: ۲۳۴)، به چالش‌های معاصر در حسابداری و حکمرانی وقف اشاره کرده‌اند و ابوطالب، عبداللطیف و آمان در مقاله **حکمرانی و پاسخویی وقف** (Abu Talib et al., ۱۴۵-۱۲۰، pp) به تحلیل حکمرانی و پاسخویی وقف در شوراهای مذهبی ایالتی مالزی پرداخته‌اند. همچنین، پژوهش‌هایی به نقش فناوری‌های نوین مانند زنجیره بلوکی در مدیریت وقف توجه نشان داده‌اند.

در داخل کشور نیز پژوهش‌های قابل توجهی انجام شده است. جعفری، حسینی و محمدی (۱۴۰۲، ص ۷۸) به بررسی چالش‌های حسابداری موقوفات در ایران پرداخته‌اند. رحمانی و موسوی (۱۴۰۳، ص ۱۵۶) با استفاده از نظریه قراردادهای نمایندگی، رابطه بین واقف و متولی را تحلیل نموده‌اند. در حوزه استانداردها، جعفری و رضایی (۱۴۰۳، ص ۳۵) تجربه اندونزی در اجرای استاندارد حسابداری وقف را بررسی و درس‌هایی برای ایران استخراج کرده‌اند. همچنین، قربانی و محمدی (۱۴۰۳، ص ۸۹) امکان‌سنجی کاربرد فناوری زنجیره بلوکی در حسابداری و مدیریت وقف را مطالعه نموده‌اند. مطالعاتی مانند پژوهش کاظمی، رضایی و حسینی (۱۴۰۲، ص ۱۲۳) نیز چالش‌های ساختاری این حوزه در ایران را شناسایی کرده‌اند.

با وجود غنای نسبی پژوهش‌های پیشین، اغلب مطالعات بر یک جنبه خاص (مانند چالش‌ها، استانداردها یا فناوری) متمرکز بوده‌اند. آنچه پژوهش حاضر را از مطالعات پیشین متمایز می‌سازد، رویکرد نظام‌مند و یکپارچه در مرور ادبیات است. این پژوهش به صورت همزمان سه محور اصلی را پوشش می‌دهد: نخست، تحلیل تطبیقی استانداردهای بین‌المللی و ملی با تمرکز بر سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی و استاندارد حسابداری ۱۱۲ اندونزی. دوم، بررسی جامع مدل‌های حسابداری و گزارشگری متناسب با ماهیت دوگانه وقف (حیس العین و تسبیل المنفعه). و سوم، ارائه راهکارهای آینده‌نگرانانه یکپارچه که شامل فرصت‌های فناورانه، نهادی و آموزشی می‌شود. این پژوهش با گردآوری، دسته‌بندی و تحلیل نقادانه ادبیات پراکنده موجود، درصد ارائه یک نقشه راه جامع و کاربردی برای پژوهشگران، سیاست‌گذاران و فعالان حوزه وقف است.

۳. ادبیات نظری: تعاریف و مبانی حسابداری وقف

این بخش به بررسی مبانی نظری و تعاریف پایه در حوزه حسابداری وقف می‌پردازد. درک این مفاهیم، سنگ بنای هرگونه تحلیل در این حوزه است.

۱- ۳. تعاریف وقف و اصول فقهی آن

وقف در فقه امامیه به معنای «حبس العین و تسبیل المنفعة» تعریف شده است (شهیدی، ۱۳۹۰: ۱). این تعاریف دارای پیامدهای مستقیم و عمیق برای حسابداری است. حبس العین (در توقیف اصل مال): این اصل، لزوم حفظ ارزش اصل دارایی وقفی را ایجاب می‌کند. در حسابداری، این امر مستلزم تفکیک دقیق «عین موقوفه» (اصل دارایی) از «منافع حاصل از آن» در صورت‌های مالی است. همچنین، روش‌های اندازه‌گیری دارایی‌ها و اندوخته‌سازی برای جبران استهلاک باید به گونه‌ای باشد که اصل سرمایه حفظ گردد (کاظمی، رضایی و حسینی، ۱۴۰۲: ۱۲۳). تسبیل المنفعة (جاری ساختن فایده): این بخش، بر گردش مالی و مصرف صحیح درآمدها مطابق با نیت واقف تأکید دارد. سیستم حسابداری باید بتواند به طور شفاف و دقیق، نحوه تخصیص و مصرف هر ریال از درآمدها را در مسیرهای مشخص شده توسط واقف، ردیابی و گزارش کند.

۲- ۳. تعاریف حسابداری وقف

حسابداری وقف را می‌توان فرآیند شناسایی، اندازه‌گیری، ثبت، طبقه‌بندی و گزارش‌دهی معاملات و رویدادهای مالی یک نهاد وقفی تعریف کرد که با هدف تضمین حفظ اصل موقوفه (حبس العین)، تخصیص و مصرف منافع مطابق با نیت واقف (تسبیل المنفعة) و ارائه پاسخگویی به ذی‌نفعان انجام می‌پذیرد (امین‌پور و رحمانی، ۱۴۰۱: ۲۵). این سیستم حسابداری، ابزاری حیاتی برای تحقق حکمرانی خوب و شفافیت در نهادهای وقفی محسوب می‌شود و امکان نظارت مؤثر بر عملکرد متولیان را فراهم می‌آورد (فتحی و نجفی، ۱۴۰۳: ۱۴۵).

جدول ۱. خلاصه‌ای از مفاهیم کلیدی حسابداری وقف

توضیح و پیامدهای حسابداری	مفهوم کلیدی
لزوم حفظ ارزش اصل دارایی؛ تفکیک عین موقوفه از منافع در صورت‌های مالی؛ ایجاد ذخایر برای حفظ سرمایه.	حبس العین
لزوم ردیابی و گزارش‌دهی شفاف مصرف درآمدها دقیقاً مطابق با نیت واقف	تسبیل المنفعة
لزوم تفکیک کامل حساب‌های وقف از حساب‌های واقف و متولی؛ ثبت وقف به عنوان یک واحد گزارشگری مستقل	شخصیت حقوقی مستقل
تمرکز بر گزارش عملکرد و تحقق اهداف وقف به جای سودآوری؛ طراحی شاخص‌های اثربخشی اجتماعی	غیرانتفاعی بودن

۴. تاریخچه حسابداری وقف

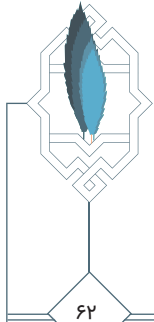
تکامل حسابداری وقف را می‌توان در ادوار مختلف و با توجه به تحولات فکری، فقهی و مدیریتی در جوامع اسلامی مورد بررسی فقرار داد. این بخش به بررسی اجمالی این سیر تاریخی می‌پردازد. دوره کلاسیک (قرون اولیه اسلامی): در صدر اسلام و قرون میانه، مدیریت وقف عمدتاً بر اساس اصول فقهی و تحت نظارت مستقیم قضات (حاکمان شرع) انجام می‌گرفت. اگرچه در این دوره از شیوه‌های ثبت و ضبط ساده برای درآمدها و هزینه‌های موقوفات استفاده می‌شد، اما یک نظام حسابداری مدون و استاندارد وجود نداشت. تمرکز اصلی بر اجرای صحیح نیت واقف و حفظ عین موقوفه بود (موسوی و کریمی، ۱۴۰۲: ۸۹).

دوره معاصر (قرن بیستم): با تشکیل دولت-ملت‌ها در جهان اسلام و گسترش نهادهای مالی، ضرورت ایجاد سیستم‌های مالی و حسابداری مدرن برای موقوفات احساس شد. در این دوره، بسیاری از کشورها با الگوبرداری از سیستم‌های حسابداری بخش عمومی یا تجاری، اقدام به ثبت دارایی‌ها و درآمدهای وقفی کردند. با این حال، این سیستم‌ها غالباً نتوانستند به خوبی ماهیت خاص وقف و الزامات شرعی آن را پوشش دهند (رحیمی‌زاده، محمدی و کریمی، ۱۴۰۱: ۶۷).

دوره استانداردهای بین‌المللی (اواخر قرن بیستم و اوایل قرن بیست و یکم): تأسیس سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی در سال ۱۹۹۱ نقطه عطفی در این حوزه بود. این سازمان با هدف تدوین استانداردهای حسابداری، حسابرسی، حکمرانی و اخلاقی متناسب با اصول شریعت آغاز به کار کرد. اگرچه این سازمان در ابتدا بر مؤسسات مالی متمرکز بود، اما به تدریج توجه خود را به سایر نهادهای اسلامی از جمله وقف معطوف کرد.

دوره استانداردهای ملی (دهه ۲۰۱۰ به بعد): تجربه موفق کشورهایمانند اندونزی در تصویب بیانیه استاندارد حسابداری مالی شماره ۱۱۲: حسابداری وقف در سال ۲۰۱۸ که توسط انجمن حسابداران اندونزی صادر شد، الگویی برای سایر کشورهای اسلامی شد. این استاندارد به طور مشخص به مقوله شناسایی، اندازه‌گیری، ارائه و افشای معاملات نهادهای وقفی می‌پردازد. همزمان، کشورهایی مانند مالزی نیز از طریق شوراهای مذهبی ایالتی به توسعه راهنماها و دستورالعمل‌های حسابداری برای موقوفات تحت مدیریت خود اقدام نمودند (Abu Talib et al. ۲۰۲۰: ۱۲۰).

دوره حاضر (تمرکز بر فناوری و شفافیت): در سال‌های اخیر، با گسترش فناوری‌های مالی و افزایش تقاضا برای شفافیت، موضوع به کارگیری فناوری‌هایی مانند زنجیره بلوکی در حسابداری و مدیریت وقف مورد توجه پژوهشگران و فعالان این عرصه قرار گرفته است (قربانی و محمدی، ۱۴۰۳: ۸۹). این

فناوری‌ها نوید ثبت تغییرناپذیر تراکنش‌ها و تضمین اجرای دقیق نیت واقف را می‌دهند.

جدول ۲. دوره‌بندی تاریخی تحول حسابداری وقف

دوره تاریخی	ویژگی های کلیدی	مهم ترین رویدادها
دوره کلاسیک	مدیریت مبتنی بر فقه؛ عدم وجود سیستم حسابداری مدون؛ تمرکز بر حفظ عین و اجرای نیت واقف	نظارت قضات شرع بر موقوفات
دوره معاصر	الگوبرداری از سیستم‌های حسابداری متعارف؛ نادیده گرفتن نسبی ماهیت خاص وقف	تشکیل سازمان‌های مدرن اوقاف در کشورهای مختلف
دوره استانداردسازی بین‌المللی	تلاش برای استانداردسازی بر اساس اصول شریعت	تأسیس سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی (AAOIFI) در سال ۱۹۹۱
دوره استانداردسازی ملی	تدوین استانداردهای حسابداری اختصاصی برای وقف در سطح کشورها	تصویب استاندارد حسابداری اندونزی در ۲۰۱۸
دوره حاضر	توجه به نقش فناوری در شفاف‌سازی و کارایی	پژوهش‌ها در زمینه کاربرد بلاکچین در حسابداری وقف

۵. نظریه‌های مرتبط با حسابداری وقف

چارچوب نظری حسابداری وقف بر چندین نظریه اصلی استوار است که نقش و ضرورت حسابداری در این نهاد را تبیین می‌کنند. درک این نظریه‌ها برای تحلیل انتظارات از سیستم حسابداری وقف ضروری است.

۵-۱. نظریه پاسخگویی

این نظریه که ریشه در ادبیات حسابداری بخش عمومی و غیرانتفاعی دارد، مسئولیت متولیان وقف را در قبال اجرای نیت واقف و استفاده بهینه از منابع تشریح می‌کند (مهدوی و رنجبر، ۱۴۰۲: ۴۵). بر اساس این نظریه، متولیان در برابر واقف، موقوف‌علیهم و جامعه به طور کلی پاسخگو هستند. نظام حسابداری، ابزار کلیدی برای تحقق این پاسخگویی و ارائه گزارش‌های شفاف به ذی‌نفعان است. صورت‌های مالی در اینجا تنها ابزاری برای نمایش وضعیت مالی نیستند، بلکه سندی برای اثبات عمل به تعهدات و مسئولیت‌ها محسوب می‌شوند.

۵-۲. نظریه ذی‌نفعان

نهاد وقف دارای طیف وسیعی از ذی‌نفعان با نیازهای اطلاعاتی متفاوت است. این ذی‌نفعان شامل واقف، متولی، ناظر شرعی، بهره‌برداران (موقوف‌علیهم)، نهادهای نظارتی دولتی و عموم مردم می‌شوند

(کریمی، موسوی و رحمانی، ۱۴۰۳: ۷۸). یک سیستم گزارشگری کارآمد در حسابداری وقف باید بتواند این نیازهای متنوع را پوشش دهد. برای مثال، یک واقف به اجرای دقیق نیت خود علاقه‌مند است، در حالی که یک نهاد نظارتی بر رعایت مقررات قانونی تأکید دارد. حسابداری وقف باید قادر به تولید اطلاعاتی باشد که پاسخگوی این خواسته‌های گوناگون باشد.

۵-۳. نظریه مشروعیت

بر اساس این نظریه، نهادهای وقفی برای کسب، حفظ و ترمیم مشروعیت اجتماعی خود ناگزیر به افشای داوطلبانه اطلاعات و شفافیت هستند (جعفری و نوروزی، ۱۴۰۲: ۸۹). زمانی که جامعه احساس کند نهادهای وقفی به درستی مدیریت نمی‌شوند یا منابع آن‌ها به هدر می‌رود، مشروعیت اجتماعی خود را از دست می‌دهند. این امر می‌تواند منجر به کاهش تمایل به وقف و کاهش حمایت عمومی شود. حسابداری شفاف و گزارش‌دهی منظم، ابزاری برای کسب و حفظ این مشروعیت و افزایش اعتماد عمومی محسوب می‌شود.

۵-۴. نظریه قراردادهای نمایندگی

اگرچه وقف یک نهاد غیرانتفاعی است، رابطه بین واقف (مالک اصلی) و متولی (نماینده) را می‌توان در چارچوب این نظریه تحلیل کرد (رحمانی و موسوی، ۱۴۰۳: ۱۵۶). در این رابطه نمایندگی، واقف (اصیل) منابع خود را در اختیار متولی (نماینده) قرار می‌دهد تا مطابق با خواسته‌های او عمل کند. این رابطه با هزینه‌های نمایندگی همراه است، از جمله این خطر که متولی ممکن است به نفع خود عمل کند یا با بی‌دقتی منابع را مدیریت نماید. حسابداری وقف با فراهم آوردن ابزاری برای نظارت بر عملکرد متولی و اطمینان از همسویی منافع او با نیت واقف، به کاهش این هزینه‌های نمایندگی کمک می‌کند.

جدول ۳. نظریه‌های مرتبط با حسابداری وقف

نظریه	مفاهیم کلیدی	دلالت‌ها برای حسابداری وقف
نظریه پاسخگویی	مسئولیت متولیان در قبال ذی‌نفعان برای استفاده از منابع و اجرای نیت	لزوم طراحی سیستم حسابداری که امکان گزارش‌دهی شفاف و پاسخگویی را فراهم کند
نظریه ذی‌نفعان	وجود گروه‌های متعدد با نیازهای اطلاعاتی متفاوت	افشای داوطلبانه و شفاف اطلاعات مالی برای جلب و حفظ اعتماد عمومی
نظریه مشروعیت	نیاز نهادها به کسب و حفظ اعتماد و پذیرش اجتماعی	افشای داوطلبانه و شفاف اطلاعات مالی برای جلب و حفظ اعتماد عمومی.
نظریه قراردادهای نمایندگی	وجود تضاد منافع بالقوه بین واقف و متولی؛ هزینه‌های نظارت	حسابداری به عنوان ابزار نظارتی برای همسو کردن منافع متولی با نیت واقف

۶. استانداردها و چارچوب‌های حسابداری وقف

در این بخش، مهم‌ترین اقدامات انجام‌شده در زمینه استانداردسازی حسابداری وقف در سطح بین‌المللی و ملی مورد بررسی قرار می‌گیرد. این تحلیل تطبیقی درک روشنی از تلاش‌های موجود در این حوزه ارائه می‌دهد.

۶-۱. سطح بین‌المللی: استانداردهای سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی
سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی با انتشار «استاندارد حکمرانی برای مؤسسات مالی اسلامی شماره ۱۳ وقف» در سال ۲۰۱۹، چارچوبی برای حکمرانی و گزارش‌دهی نهادهای وقفی تعیین کرده است (AAOIFI، ۲۰۱۹: ۱). اگرچه این استاندارد به طور خاص به حسابداری نمی‌پردازد، اما مبنای محکمی برای تدوین استانداردهای حسابداری فراهم می‌آورد. مهم‌ترین مفاد این استاندارد عبارتند از: تأکید بر لزوم ایجاد سیاست‌های شفاف برای مدیریت وقف، الزام به گزارش‌دهی منظم به ذی‌نفعان، ضرورت حفظ اصل دارایی‌های وقفی و تخصیص منافع مطابق با نیت واقف، و لزوم حسابرسی مستقل صورت‌های مالی. اگرچه پذیرش استانداردهای این سازمان در بسیاری از کشورها اجباری نیست، اما به عنوان یک مرجع معتبر در سطح جهانی شناخته می‌شود (محمدی، نوروزی و کریمی، ۱۴۰۲: ۶۷).

۶-۲. سطح ملی: تجربه موفق اندونزی با استاندارد حسابداری ۱۱۲

اندونزی با تصویب «بیانیه استاندارد حسابداری مالی شماره ۱۱۲ حسابداری وقف» در سال ۲۰۱۸ توسط انجمن حسابداران اندونزی، به یکی از پیشگامان عرصه استانداردسازی حسابداری وقف در جهان تبدیل شده است (IAI، ۲۰۱۸: ۱). مهم‌ترین ویژگی‌های این استاندارد عبارتند از: شناسایی و اندازه‌گیری دارایی‌های وقفی به بهای تمام‌شده تاریخی، الزام به تهیه مجموعه کاملی از صورت‌های مالی شامل ترازنامه، صورت فعالیت، صورت جریان وجوه نقد و یادداشت‌های توضیحی، و تفکیک منابع مالی وقف به سه دسته اصلی: دارایی اصلی وقف، منافع دارایی اصلی، و کمک‌های بلاعوض. اگرچه چالش‌های اجرایی به‌ویژه در بین نهادهای وقفی کوچک و سنتی وجود دارد، اما این اقدام گامی بلند در راستای شفافیت و ایجاد یکنواختی در گزارش‌دهی در سطح ملی است (جعفری و رضایی، ۱۴۰۳: ۳۵).

۶-۳. مالزی: حکمرانی ایالتی و حرکت تدریجی به سمت استانداردسازی

مالزی به عنوان یکی از کشورهای پیشرو در توسعه نهاد وقف، رویکردی مبتنی بر حکمرانی ایالتی دارد. در این کشور، مسئولیت اصلی اداره موقوفات بر عهده شوراهای مذهبی اسلامی ایالتی است (Abu Talib et al، ۲۰۲۰: ۱۲۰). ویژگی‌های کلیدی این نظام عبارتند از: مدیریت غیرمتمرکز و متناسب با شرایط محلی، استفاده برخی شوراهای از بیانیه رویه‌های توصیه‌شده برای استانداردسازی نسبی

گزارشگری مالی، فقدان یک استاندارد حسابداری ملی واحد و الزام آور برای کلیه نهادهای وقفی، و وجود سیستم نظارتی نسبتاً قوی و الزام به حسابرسی برای نهادهای بزرگ.

جدول ۴. تحلیل تطبیقی استانداردها و نظام‌های حسابداری وقف

معيار AAOIFI	بين المللی	اندونزی	استاندارد حسابداری ۱۱۲ مالزی
سطح	بين المللی (دستورالعمل)	ملی (الزام آور)	ایالتی (غیرمتمرکز)
تمرکز اصلی	حکمرانی و چارچوب کلی گزارشگری	استاندارد کامل حسابداری	راهنماهای اجرایی
نقاط قوت	ارائه چارچوب مفهومی معتبر؛ پذیرش جهانی	جامع و الزام آور؛ شفافیت بالا	انعطاف پذیری؛ توجه به شرایط محلی.
نقاط ضعف	عدم الزام قانونی در بسیاری کشورها؛ کلی بودن	چالش‌های اجرایی در نهادهای کوچک	نبود یکپارچگی؛ ضعف در استانداردسازی ملی

۶-۴. جمع‌بندی بخش تطبیقی

علی‌رغم تفاوت در رویکردها، سه عنصر کلیدی در تمامی نظام‌های موفق مشترک است: وجود چارچوب حقوقی و نظارتی منسجم و الزام آور، داشتن استانداردها یا راهنمای روشن برای گزارشگری مالی، و تأکید بر شفافیت و افشای کامل اطلاعات برای عموم.

۷. روش‌ها و مدل‌های حسابداری و گزارشگری در وقف

در این بخش، روش‌ها و مدل‌های مختلف حسابداری و گزارشگری که در ادبیات و عمل برای نهادهای وقفی مورد استفاده قرار گرفته‌اند، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۷-۱. حسابداری مبتنی بر حساب‌های مستقل

این روش که ریشه در حسابداری بخش عمومی و غیرانتفاعی دارد، برای وقف بسیار مناسب تشخیص داده شده است. در این مدل، برای هر هدف مشخص در وقفنامه یک حساب مستقل با دارایی‌ها، بدهی‌ها، درآمدها و هزینه‌های کاملاً مجزا ایجاد می‌شود. این سیستم تجلی عملی «اصل تقدم قصد واقف» است و امکان ردیابی کامل اجرای نیت واقف را فراهم می‌کند. (سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی، ۱۳۹۸)

۷-۲. مدل‌های اندازه‌گیری دارایی‌های وقفی

در مورد اندازه‌گیری دارایی‌های وقفی دو رویکرد اصلی در ادبیات مطرح شده است: نخست، بهای تمام شده تاریخی که در استاندارد حسابداری ۱۱۲ اندونزی مورد تأکید قرار گرفته و از تحریف ارزش

دارایی بر اثر نوسانات بازار جلوگیری کرده و مبنایی عینی ارائه می‌دهد (AI، ۲۰۱۸: ۱). دوم، ارزش منصفانه که برخی پژوهشگران معتقدند افشای آن به عنوان اطلاعات تکمیلی، تصویر واقعی‌تری از وضعیت مالی وقف ارائه می‌دهد.

۷-۳. مدل حسابداری تعهدی تعدیل شده

با توجه به اصل حفظ سرمایه در وقف (حسب العین)، استهلاک دارایی‌های استهلاک‌پذیر باید به عنوان هزینه شناسایی و مبلغی معادل آن در حسابی با عنوان «ذخیره تعمیرات و نوسازی» اندوخته گردد تا اصل دارایی از نظر فیزیکی و اقتصادی حفظ شود. (امین‌پور و رحمانی، ۱۴۰۱: ۳۰)

۷-۴. مدل‌های گزارشگری عملکرد

با توجه غیرانتفاعی بودن وقف، گزارشگری باید بر میزان تحقق اهداف وقف متمرکز شود. مهم‌ترین مدل‌های گزارشگری عبارتند از: صورت فعالیت‌ها (به جای صورت سود و زیان)، گزارش مقایسه‌ای عملکرد (مقایسه بودجه مصوب با عملکرد واقعی برای هر هدف از وقفنامه) و گزارش تأثیر اجتماعی (اندازه‌گیری و گزارش نتایج و آثار اجتماعی فعالیت‌های وقفی).

۷-۵. مدل یکپارچه گزارشگری مالی

این مدل پیشنهاد می‌کند صورت‌های مالی در دو سطح تهیه شوند: سطح کل نهاد وقفی (ترکیب همه حساب‌های مستقل) و سطح هر حساب مستقل بااهمیت. این رویکرد هم تصویر کلی و هم اطلاعات تفصیلی برای هر یک از اهداف وقف را ارائه می‌دهد.

جدول ۵. مدل‌های حسابداری و گزارشگری در وقف

مزایا	ویژگی‌های کلیدی	مدل
ردیابی دقیق اجرای نیت واقف؛ شفافیت بالا	تفکیک مالی بر اساس اهداف وقفنامه	حساب‌های مستقل
عینیت؛ ارائه تصویر واقعی از ارزش دارایی‌ها	استفاده از بهای تمام شده تاریخی با افشای ارزش منصفانه	اندازه‌گیری دارایی
حفظ ارزش اقتصادی دارایی‌ها در بلندمدت	ایجاد ذخیره برای حفظ سرمایه در کنار شناسایی هزینه استهلاک	تعهدی تعدیل شده
ارزایی اثربخشی؛ پاسخگویی مبتنی بر نتایج	تمرکز بر صورت فعالیت‌ها و گزارش مقایسه‌ای بودجه و عملکرد	گزارشگری عملکرد

۸. چالش‌ها و موانع حسابداری وقف

علیرغم اهمیت حسابداری مناسب برای نهادهای وقفی، استقرار و اجرای سیستم‌های کارآمد با چالش‌ها و موانع متعددی روبرو است. این چالش‌ها در سطوح مختلف ساختاری، فنی و فرهنگی قابل دسته‌بندی هستند.

۸-۱. چالش‌های ساختاری و حکمرانی

فقدان چارچوب قانونی یکپارچه: در بسیاری از کشورها از جمله ایران، فقدان قوانین جامع و الزام‌آور برای استانداردسازی حسابداری وقف مشاهده می‌شود (کاظمی، رضایی و حسینی، ۱۴۰۲: ۱۲۳). این امر منجر به پراکندگی و ناهمگونی در روش‌های حسابداری شده است. ضعف نظام نظارتی: نبود نهاد ناظر تخصصی و مستقل برای نظارت بر عملکرد مالی نهادهای وقفی از دیگر چالش‌های اساسی است (امین‌پور و رحمانی، ۱۴۰۱: ۲۵). تعدد ذی‌نفعان با انتظارات متنوع: وجود ذی‌نفعان متعدد با نیازهای اطلاعاتی متفاوت، طراحی یک سیستم گزارشگری جامع را با مشکل مواجه می‌سازد (قربانی و محمدی، ۱۴۰۳: ۸۹).

۸-۲. چالش‌های فنی و اجرایی

کمبود نیروی انسانی متخصص: فقدان حسابداران و حسابرسان آشنا با مبانی فقهی وقف و استانداردهای حسابداری مرتبط با آن، از موانع عمده اجرایی است (موسوی و کریمی، ۱۴۰۲: ۸۹). ضعف سیستم‌های اطلاعاتی: نبود نرم‌افزارهای تخصصی حسابداری وقف که بتواند ویژگی‌های منحصر به فرد این نهاد را پوشش دهد، از چالش‌های فنی مهم محسوب می‌شود. ابهام در اندازه‌گیری: تعیین روش مناسب برای اندازه‌گیری دارایی‌های وقفی و نحوه ثبت استهلاك آن‌ها با توجه به اصل حبس العین، از جمله مباحث فنی چالش‌برانگیز است.

۸-۳. چالش‌های فرهنگی و آگاهی‌بخشی

مقاومت در برابر تغییر: تمایل به حفظ روش‌های سنتی حسابداری و مقاومت در برابر استقرار سیستم‌های مدرن در بین برخی متولیان مشاهده می‌شود (جعفری، حسینی و محمدی، ۱۴۰۲: ص ۸۵). کمبود فرهنگ شفافیت: ضعف در فرهنگ پاسخگویی و شفافیت مالی در برخی نهادهای وقفی از موانع فرهنگی مهم محسوب می‌شود (فتحی و نجفی، ۱۴۰۳، ص ۱۵۵). کمبود آگاهی عمومی: عدم آگاهی عمومی از اهمیت حسابداری دقیق و شفاف در مدیریت وقف، از فشارهای اجتماعی برای بهبود سیستم‌ها می‌کاهد (نوروزی و کریمی، ۱۴۰۱: ۱۴۰).

جدول ۶. چالش‌های اصلی حسابداری وقف

پیامدها	چالش‌های خاص	دسته چالش
پراکندگی در روش‌ها؛ کاهش پاسخگویی؛ دشواری در طراحی سیستم	فقدان چارچوب قانونی یکپارچه؛ ضعف نظام نظارتی؛ تعدد ذی‌نفعان	ساختاری و حکمرانی
کاهش کیفیت گزارشگری؛ افزایش خطاها؛ دشواری در اجرای استانداردها	کمبود نیروی انسانی متخصص؛ ضعف سیستم‌های اطلاعاتی؛ ابهام در اندازه‌گیری	فنی و اجرایی
ماندگاری روش‌های ناکارآمد؛ کاهش اعتماد عمومی؛ کاهش فشار برای بهبود	مقاومت در برابر تغییر؛ کمبود فرهنگ شفافیت؛ کمبود آگاهی عمومی	فرهنگی و آگاهی‌بخشی

۹. فرصت‌ها و راهکارهای آینده

علی‌رغم چالش‌های موجود، حوزه حسابداری وقف با فرصت‌ها و چشم‌اندازهای امیدبخشی روبرو است. شناسایی این فرصت‌ها می‌تواند راهگشای تحول و بهبود سیستم‌های حسابداری در نهادهای وقفی باشد.

۹-۱. فرصت‌های فناورانه

زنجیره بلوکی و قراردادهای هوشمند: فناوری زنجیره بلوکی می‌تواند با ایجاد یک دفتر کل توزیع‌شده و تغییرناپذیر، شفافیت و اعتماد در تراکنش‌های وقفی را به طور چشمگیری افزایش دهد. ثبت وقف‌نامه به عنوان قرارداد هوشمند می‌تواند اجرای خودکار و دقیق نیت واقف را تضمین کند (قربانی و محمدی، ۱۴۰۳: ۸۹). هوش مصنوعی و کلان‌داده‌ها: استفاده از هوش مصنوعی در تحلیل الگوهای هزینه و درآمد می‌تواند به شناسایی نقاط اتلاف منابع و بهبود تصمیم‌گیری‌های مدیریتی کمک کند (رضایی، کریمی و موسوی، ۱۴۰۲، ص ۱۱۲). پلتفرم‌های یکپارچه تحت وب: توسعه سامانه‌های متمرکز تحت وب می‌تواند استانداردسازی گزارشگری، نظارت یکپارچه و کاهش هزینه‌های عملیاتی را به همراه داشته باشد.

۹-۲. فرصت‌های نهادی و حکمرانی

الگوبرداری از تجارب موفق: تجربه کشورهایمانند اندونزی در تصویب و اجرای استاندارد حسابداری ۱۱۲ می‌تواند الگوی ارزشمندی برای سایر کشورها از جمله ایران باشد (جعفری و رضایی، ۱۴۰۳: ۳۵). توسعه استانداردهای ملی: وجود چارچوب‌های بین‌المللی مانند سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی می‌تواند بستر مناسبی برای تدوین استانداردهای ملی متناسب با شرایط هر کشور فراهم کند. ظهور نهادهای تخصصی: ایجاد نهادهای تخصصی نظارت و حسابرسی وقف می‌تواند کیفیت گزارشگری مالی و انطباق با استانداردها را بهبود بخشد.

۹-۳. فرصت‌های آموزشی و توسعه سرمایه انسانی

طراحی دوره‌های تخصصی: توسعه دوره‌های آموزشی ترکیبی در حوزه حسابداری وقف که شامل مباحث حسابداری پیشرفته، استانداردهای وقف و فقه المعاملات باشد. گنجاندن در برنامه‌های دانشگاهی: معرفی درس «حسابداری نهادهای مالی اسلامی و وقف» در مقاطع تحصیلی رشته حسابداری. صدور گواهینامه‌های تخصصی: ایجاد گواهینامه‌های تخصصی برای حسابداران و حسابرسان وقف توسط نهادهای حرفه‌ای.

۹-۴. راهکارهای کلان

تدوین استانداردهای حسابداری ملی: تدوین استانداردهای حسابداری ویژه وقف با همکاری نهادهای حرفه‌ای، سازمان اوقاف و مراجع تقلید. استقرار نظام نظارتی چندسطحی: ایجاد سیستم نظارتی شامل کنترل‌های داخلی، حسابرسی داخلی و حسابرسی خارجی مستقل. فرهنگ‌سازی و آگاهی‌بخشی: اجرای برنامه‌های آگاهی‌بخشی برای عموم مردم و به ویژه واقفان بالقوه درباره اهمیت شفافیت مالی در وقف.

جدول ۷. فرصت‌ها و راهکارهای آینده در حسابداری وقف

حوزه فرصت	فرصت‌های خاص	راهکارهای پیشنهادی
فناورانه	بلاکچین؛ هوش مصنوعی؛ پلتفرم‌های تحت وب	سرمایه‌گذاری در توسعه سامانه‌های مبتنی بر فناوری‌های نوین
نهادی و حکمرانی	الگوبرداری از تجارب موفق؛ توسعه استانداردهای ملی؛ نهادهای تخصصی	تدوین استانداردهای ملی؛ ایجاد نهاد ناظر تخصصی
آموزشی	دوره‌های تخصصی؛ برنامه‌های دانشگاهی؛ گواهینامه‌های تخصصی	توسعه برنامه‌های آموزشی؛ همکاری با دانشگاه‌ها
کلان	تدوین استانداردها؛ نظام نظارتی چندسطحی؛ فرهنگ‌سازی	تصویب قوانین پشتیبان؛ اجرای برنامه‌های آگاهی‌بخشی

نتیجه‌گیری

این مقاله با انجام یک مرور نظام‌مند بر ادبیات حسابداری وقف، تصویر جامعی از وضعیت کنونی این حوزه ارائه کرد. یافته‌ها به وضوح نشان می‌دهد که ماهیت منحصر به فرد وقف، متشکل از اصول «حس العین» و «تسبیل المنفعه»، نیازمند یک چارچوب حسابداری اختصاصی است که با سیستم‌های حسابداری متعارف بنگاه‌های انتفاعی تفاوت اساسی دارد.

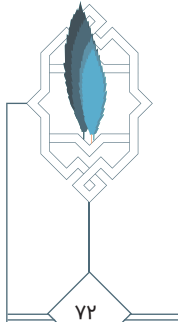
مرور ادبیات نشان داد که حسابداری وقف بر پایه نظریه‌های پاسخگویی، ذی‌نفعان، مشروعیت و قراردادهای نمایندگی استوار است. در سطح بین‌المللی، استانداردهای سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی و در سطح ملی، تجربه موفق اندونزی با استاندارد حسابداری ۱۱۲ نشان می‌دهند که استانداردسازی، نقطه آغاز ضروری برای تحول و شفافیت در مدیریت موقوفات است. همچنین مدل‌های مختلفی از جمله حسابداری مبتنی بر حساب‌های مستقل، روش‌های اندازه‌گیری خاص و سیستم‌های گزارشگری عملکرد، برای پاسخگویی به نیازهای این نهاد توسعه یافته‌اند.

با این وجود، استقرار سیستم‌های کارآمد حسابداری وقف با چالش‌های متعددی از جمله فقدان چارچوب قانونی یکپارچه، کمبود نیروی انسانی متخصص، ضعف سیستم‌های اطلاعاتی و موانع فرهنگی روبرو است. از سوی دیگر، فرصت‌های امیدبخشی از جمله بهره‌گیری از فناوری‌های نوین مانند زنجیره بلوکی و هوش مصنوعی، الگوبرداری از تجارب موفق بین‌المللی و توسعه سرمایه انسانی تخصصی، آینده روشنی را برای تحول این حوزه ترسیم می‌کنند.

در پایان، می‌توان تأکید کرد که تحقق کامل پتانسیل‌های نهاد وقف در گرو استقرار سیستم‌های حسابداری شفاف، پاسخگو و کارآمد است. این مرور ادبیات می‌تواند به عنوان نقشه راهی برای پژوهشگران، سیاست‌گذاران و فعالان این حوزه مورد استفاده قرار گیرد و زمینه‌ساز تحقیقات آتی در زمینه طراحی و اجرای چارچوب‌های بومی حسابداری وقف باشد.

کتاب نامه

- امین‌پور، محمد و رحمانی، علی (۱۴۰۱). «طراحی نظام حسابداری وقف با تأکید بر استانداردهای بین‌المللی»، *فصل‌نامه مطالعات حسابداری اسلامی*، ۱۰(۳)، صص: ۲۵-۴۸.
- جعفری، سیدمحمد و نوروزی، مهدی (۱۴۰۲). «نقش شفافیت مالی در کسب مشروعیت اجتماعی نهادهای وقفی»، *پژوهش‌های حسابداری مدیریت*، ۱۶(۱)، صص: ۸۹-۱۱۰.
- جعفری، محسن و رضایی، امیر. (۱۴۰۳). «تجربه اندونزی در اجرای استاندارد حسابداری وقف: درس‌هایی برای ایران»، *فصل‌نامه اقتصاد و بانکداری اسلامی*، ۱۲(۴)، صص: ۳۵-۵۸.
- جعفری، محسن؛ حسینی، سعید و محمدی، علی (۱۴۰۲). «بررسی چالش‌های حسابداری موقوفات در ایران»، *مجله حسابداری و حسابرسی ایران*، ۱۵(۲)، صص: ۷۸-۹۶.
- حسینی، سعید و محمدی، علی (۱۴۰۳). «استانداردهای بین‌المللی حسابداری وقف: مطالعه تطبیقی»، *فصل‌نامه مطالعات اقتصاد اسلامی*، ۱۶(۳)، صص: ۴۵-۶۷.
- رضایی، امیر؛ کریمی، محسن و موسوی، سیدعلی (۱۴۰۲). «کاربرد هوش مصنوعی در مدیریت مالی نهادهای وقفی»، *مجله فناوری اطلاعات مالی*، ۸(۱)، صص: ۱۱۲-۱۳۰.
- رحمانی، علی و موسوی، سیدعلی (۱۴۰۳). «تحلیل رابطه نمایندگی در نهادهای وقفی»، *پژوهش‌های حسابداری مدیریت*، ۱۷(۲)، صص: ۱۵۶-۱۷۸.
- رحیمی‌زاده، مهدی؛ محمدی، علی و کریمی، سعید (۱۴۰۱). «تحول تاریخی حسابداری وقف در دوره معاصر». *مجله تاریخ اقتصادی*، ۹(۴)، صص: ۶۷-۸۵.
- سازمان اوقاف و امور خیریه (۱۴۰۰). *سالنامه آماری موقوفات کشور*. تهران: انتشارات سازمان اوقاف.
- شهیدی، محمد (۱۳۹۰). *وقف، ارث، وصیت*. تهران: انتشارات مجد.
- فتحی، محمد و نجفی، علی (۱۴۰۳). حکمرانی خوب و شفافیت در نهادهای وقفی، *پژوهش‌های مدیریت اسلامی*، ۱۴(۳)، صص: ۱۴۵-۱۶۷.
- قربانی، علی و محمدی، محسن (۱۴۰۳). «کاربرد زنجیره بلوکی در حسابداری و مدیریت وقف»، *مجله فناوری اطلاعات مالی*، ۹(۲)، صص: ۸۹-۱۰۷.
- کاظمی، سعید؛ رضایی، امید و حسینی، محسن (۱۴۰۲). «چالش‌های ساختاری حسابداری وقف در ایران»، *فصل‌نامه مطالعات حسابداری*، ۱۸(۴)، صص: ۱۲۳-۱۴۵.
- کریمی، محسن؛ موسوی، سیدعلی و رحمانی، علی (۱۴۰۳). «نظریه ذی‌نفعان در حسابداری وقف»، *پژوهش‌های حسابداری مدیریت*، ۱۷(۱)، صص: ۷۸-۹۶.
- محمدی، علی و رضایی، سعید (۱۴۰۳). «سیستم‌های ردیابی اجرای نیت واقفان». *مجله حسابداری ایران*، ۲۵(۳)، صص: ۱۵۶-۱۷۸.
- محمدی، علی؛ نوروزی، مهدی و کریمی، سعید (۱۴۰۲). «پذیرش استانداردهای بین‌المللی حسابداری وقف»، *فصل‌نامه بین‌المللی حسابداری*، ۱۱(۲)، صص: ۶۷-۸۵.

- مهدوی، علی و رنجبر، محمد (۱۴۰۲). «نظریه پاسخگویی در حسابداری نهادهای وقفی»، پژوهش‌های حسابداری اسلامی، ۸(۳)، صص: ۴۵-۶۳.
- موسوی، سیدعلی و کریمی، علی (۱۴۰۲). «تاریخچه حسابداری وقف در دوره کلاسیک اسلامی»، مجله تاریخ اسلام، ۱۳(۱)، صص: ۸۹-۱۰۷.
- نوروزی، مهدی و کریمی، علی (۱۴۰۱). «نیازهای اطلاعاتی ذی‌نفعان نهادهای وقفی». فصل‌نامه مطالعات حسابداری، ۱۷(۲)، صص: ۱۳۴-۱۵۶.
- سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی (۱۳۹۸). *استاندارد حکمرانی برای مؤسسات مالی اسلامی شماره ۱۳: وقف*. بحرین: انتشارات سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی.
- انجمن حسابداران اندونزی. (۱۳۹۷). *استاندارد حسابداری مالی شماره ۱۱۲: حسابداری وقف*. ترجمه فارسی. تهران: مرکز نشر اسناد.

- Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI). (2019). *Governance Standard for Islamic Financial Institutions* (GSIFI) No. 13: Waqf. Bahrain: AAOIFI.
- Ikatan Akuntan Indonesia (IAI). (2018). *PSAK 112: Akuntansi Wakaf*. Jakarta: Ikatan Akuntan Indonesia.
- Abdullah, A., & Rahman, N. (2023). Contemporary Issues in Waqf Accounting and Governance. *Journal of Islamic Accounting*, 15(2), 234-256.
- Abu Talib, N. Y., Abdul Latiff, R., & Aman, A. (2020). Waqf Governance and Accountability: A Case Study of Malaysian State Religious Councils. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 11(1), 120-145.